

2

ANKEET TALUMAADE RAHARENDI LEVIKU KOHTA LIIVIMAAL
1847. AASTAL

A. Traat,

juriiidiliste teaduste kandidaat

Eesti NSV XIX sajandi agraarajaloos on üheks tähtsamaks küsimuseks talumaade rendivormide muutumine — teorendi järkjärguline väljatõrjumine raharendi poolt, mis toimus tootmise arengu, linnade ja tööstuse kasvamise, rahaliste suhete ja kapitalismi elementide külasse sissetungi pinnal. See sundis mõisnikke üle minema sulaste-moonameestega, s. o. palgatöölisest majandamisele, järelikult kapitalistlikule tööorganisatsioonile. Siirdumine raharendile ning mõisatööde äralangemine põhjustasid taludes tööjõu suure kokkuhoiu, tõugates ka omalt poolt talupoegi, kas või rendirahagi hankimiseks, intensiivsema kaubatootmise ja turuga seostumise teele. Nii hakkasid pikkamisi kujunema peremeestele senisest soodsamad tingimused talude väljaostuks. Raharendile üleminek lagundas ka senise taluteenijate kihi: teorendi ärajäämisel vabastasid peremehed oma teenistusest hulga sulaseid, kes olid sunnitud otsima elatumisvõimalusi moonameestena mõisates või töolistena vabrikutes ja kaupmeeste juures. Mõisatele küllaldasel hulgal odava tööjõu kindlustamiseks tugevdati sajandi keskepaigast alates ka talurahavaseadustega survet vabadikekihile, kohustades senisest karmimalt töövilmelisi nende hulgast hakkama palgatöölisesteks. Nii põhjustas talude üleminek raharendile suuremaid või vähemaid muudatusi kõigis talurahva kihtides. Üldse tähistas see üleminek kapitalistlike suhete kiiret arenemist põllumajanduses, millega kaasnes maata talurahva kasvav konsolideerumine uueks ühiskonnaklassiks — maa- ja linnaproletariaadiks.

Meie ajalookirjanduses on teorendisüsteemi lagunemise ja raharendi arengu algstaadiumi (kuni 1851. aastani) valgustatud võrdlemisi nõrgalt, kuna siiani olid avastamata selleks vajalikud allikmaterjalid.

1956. a. suvel avastas käesoleva autor Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis ühe säilitusüksuse lõpus rea sissekõitmata ja pagineerimata arhivaale. Selgus, et need on Liivimaa Riigivaranduste Koja ja kihelkonnakohtunike vastused kindralkuberneri poolt 1847. a. lõpul nõutud ankeedile talumaade raharendi levimisulatuse, rendimäära, raharendi arengut takistavate ja soodustavate tegurite ning edasiarenemise perspektiivide kohta. Need materjalid võimaldavad esmakordselt esitada usaldusväärseid ja võrdlemisi täielikke andmeid raharendi leviku kohta 1847. aastal Liivimaa kubermangu mandriosas, eriti Lõuna-Eesti alal.

*

Muutudes 1819. aasta Liivimaa talurahavaseaduse alusel senistest feodaalide omandiõiguse mittetäielikest objektidest õigussubjektideks, said talupojad põhimõtteliselt uue õigusliku kvaliteedi, mis tegelikkuses väljendus isikliku vabaduse kujul, olgugi rea kitsendustega mõisnike kasuks. Ent selle vabaduse reaalselt väärtust vähendas tunduvalt ta kallis ostuhind, mis seisnes selles, et tühistati talumaade senine tinglik ja pärilik valdus- ning kasutamisoigus ja seaduse sätted, mis siiani olid piiranud talumaadelt võetava rendi suurust.

Tegelikus elus oli otsustava tähtsusega mõisnike maaomanduse kõige koormavamana realiseerimisvormi — teorendi — püsijäämine ja selle määra talupoegadele ettedikteenimise legaalne võimalus mõisnike poolt „vaba” rendilepingu vormis. Mainitud võimalust püüdsid mõisnikud kasutada seda enam, et 20-ndatel aastatel süvenesid juba varem end tunda andnud teravilja turustamise raskused ning lisaks sellele tabas seni peamiselt teraviljatootmisele orienteeritud mõisamajandust turustamisvõimaluste kitsenemine ja hin-

dade langus.¹ Neis tingimustes näitasid mõisate ostu-müügihinnad languse tendentsi;² peaaegu kõigil mõisatel lasuvad suured võlad kippusid neekama enamiku nende rahalistest tulust. Kriisiolukorrast väljapääsu otsides püüdsid mõisnikud müügiksminevat produktsiooni mitmekesistada ning tõsta seda tõulammaste, ristikkeina, kartuli ja lina kasvatamisega, mis vajas aga senisest tunduvalt rohkem ning mõneti ka oskuslikumat tööjõudu. Paljud mõisnikud hakkasid seepärast põllutööde perioodil nõudma rohkem teopäevi, seadsid sisse tükitöösüsteemi ja intensiivistasid tööviljakuse tõstmiseks tagasundmist mõisatööl.

Kui sellele rängale kurnamisele 40-ndatel aastatel lisandusid mõned ikaldusaastad ja tekkisid kuuldused soodsatest maasaamise ning mõisaorjusest vabanemise võimalustest teistes kubermangudes, siis läks meelegeiteni viidud Liivimaa talurahvas massiliselt liikvele ja osutas paiguti rõhujatele aktiivset vastupanu.³

Millist tähtsat osa etendas 40-ndate aastate jõulises talurahvaliikumises talupoegade võitlus teorendi vastu, seda näitab väga selgesti kubermanguvalitsuse nõuniku F. G. von Schwebesi „memoriaal“, milles ta kirjeldab keisri tiibadjutandi vürst Urussovi poolt korraldatud talurahva esindajate ülekuulamiskoosolekuid Võrus ja Tartus septembris 1841.

„Peaaegu kõik nad kaebasid määratusuure teoorjuse üle. Nad ütlesid nimelt, et ristikkeina koristamine, ristikkeinasööt [= selle kündmine], kartulivõtmine ja linakitkumine nõudvat neilt palju rohkem päevi kui neile arvesse pandavat; heinateol kahjustatavat neid eriti: nad pidavat sageli väga kaugele sõitma, et jõuda mõisasse ja heinamaale, ja kui siis vihma sajab, saadetavat nad koju, kaotatud aega arvesse panemata; neile ei arvestatavat ettenähtud viisil isegi tehtud teopäevi, kuna sageli lastavat mööduda kuid, ilma et sooritatud teopäevi arvele võetaks. Neile harida antud põllulõigud olevat liiga suured, võrreldes nende eest arvestatavate päevade arvuga; tükitööna nõutavat isegi lõigatud vilja äravedamist põldudelt; talviseid teopäevi kasutatavat suvel; paljud talud olevat ära võetud, mõisapõldudega liidetud, ja väiksemalt peremeeste arvult nõutavat suuremate põldude harimist; neid päevi, mil ilm on hea, nõudvat mõis endale, halvad päevad jäetavat talupojale, kes siis ainult oma aega kaotavat, oma põlde õigel ajal harida ei saavat ja pidavat järjest kannatama viljaikalduse all, samal ajal aga annavad isandate põllud õigeaegselt ja hästi harituina head saaki. Nii olevat tulnud nälg ja viletsus talupoegade kaela.“⁴

Näeme, et talupojad on selgesti väljendanud neil lasuva teorendi kõiki peamisi majanduslikke pahesid.

Kuid ka rida mõisnikke, kes taipasid reformide paratamatust, märkisid talupoegade teorendilt raharendile üleviimise vajadust. Näiteks rõhutas 4. detsembril 1842 Eestimaa tsiviilkuberner J. v. Grunewaldt ettekandes kindralkuberner Pahlenile teoorjuse nii tihedat seost pärisorjusega, et selle säilitamine tegevast pärisorjuse kaotamise-täiesti mõjutuks.⁵ Oma väite tõestamiseks märgib Grunewaldt, et viimase 26 aasta jooksul (s. o. alates 1816. a. talurahvaseaduse andmisest) ei ole toimunud talupoegade majandusliku ja moraalse olukorra paranemist isegi seal, kus teoorjuse koormus oli kergem. „Seevastu“, jätkab Grunewaldt, „näitavad kõik raha- või viljarendiga katsetamisel saadud kogemused, et rentnikeperedonnad edenesid, näitasid hoopis teisi võimeid ja erinesid peatselt kõige soodsamal viisil teorendi sooritavatest peremeestest.“⁶

Faktide osas on Grunewaldti argumentatsioon põhijoontes õige, kuid ühekülgne. Mõisnikud pooldasid teorendi asendamist raharendiga mitte „hoolitsusest“ talurahva eest, vaid mõisamajanduse edasiarendamise huvides. Küsimuse seda külge näitas eriti selgesti 1845. aastal Tartu ülikooli professor Alexander von Hueck. Ta rõhutas, et mõisate „uus majandamisviis“ vajab rohkemat ja ratsionaalsemalt kasutatud tööjõudu, et teoorjus ei võimalda lühikese suve tõttu kuhjuvaid töid sooritada õigeaegselt ja et raharendi

¹ Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft, I Bd. Dorpat 1825—1826, lk. 134—145.

² H. v. Hagemester, Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands, I Th. Riga 1836, lk. 26; [A. v. Hueck], Darstellung der landwirthschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland. Leipzig, 1845, lk. 137.

³ Lähemalt vt. H. Kruus, Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Tartu 1930, eriti lk. 46 ja 416, kus talurahvaliikumise peapõhjusena märgitakse teoorjuse raskenemist mõisate üleminekul intensiivsematele majandamismeetoditele.

⁴ Läti NSV Riiklik Keskariiv, f. 214, Liivimaa rüütelkond, nim. 1, sü. 988, l. 172—173. — Memoriaali sisu kokkuvõtet vt. H. Kruus, mainitud teos, lk. 110—112 ja A. Tobiën, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, II Bd. Riga 1911, lk. 44.

⁵ Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskariiv (edaspidi: ENSV RAKA), f. 2054, Balti kindralkuberner talurahva-asjade kantselei, nim. 1, sü. 664, l. 171—172.

⁶ ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, sü. 664, l. 172.

sisseseadmine on suuremale osale mõisnikest kasulikum kui teorendi säilitamine.⁷ Samal ajal nimetas Carl von Hueck teorenti mõisniku seisukohalt oma töötajate kõige kallimaks ja ebaotstarbekohasemaks tasustamisviisiks, eelistades sellele palju kasulikumat sulastega majandamist.⁸ Viimane aga tähendas praktikas kas talumaade müümist või vähemalt nende andmist raharendile.

Neist märkmetestki ilmneb küllalt selgesti, mispärast Liivimaa mõisnike enamik uue talurahvaseaduse projekti arutamisel vaidlusterohkel 1847. a. maapäeval põhimõtteliselt nõustus teorenti asendama raharendiga, teostades seda aga aegamööda — vastavalt sellele, kuidas arenes sulastega (moonameestega) majandamisele üleminek.⁹

See projekt, mille maanõunike kolleegium 15. novembril 1847 koos maapäeva otsusega kindralkuberner J. A. Golovinile¹⁰ saatis, põhjustas reas küsimustes vastuväiteid 1819. a. talurahvaseaduse ühelt peaaautorilt — maanõunik R. J. L. Samson v. Himmelstiernilt. Viimane esitas, arvatavasti enam-vähem üheaegselt projektiga,¹¹ anonüümse märgukirja „Mõtteid 1847. a. maapäeval Liivimaa taluraha olukorra parandamiseks vastuvõetud otsuse puhul”.¹² Samsongi pooldab põhimõtteliselt teorendi täielikku kaotamist, kuid rõhutab teiselt poolt, et üldist raharenti „ei saa kohapeal improviseerida niikaua, kuni talupoeg, nagu see praegu on peaaegu igal pool, ei oska raha saada ja kasutada”.¹³ Üleminek raharendile pidavat vaieldamatult toimuma iseenesest, sest ka head õigusnormid polevat küllaldased siis, kui asjaosalised neid tegelikult ja efektiivselt ellu ei rakenda.

Märgukirjas leiduva joonealuse märkusega rendiküsimuse juurde tahab Samson v. Himmelstiern tõestada, et üleminek raharendile on juba toimumas ja seepärast on vastavad sätted seadusprojektis üldse üleaarused. Nimelt olnud maanõunike kolleegiumi poolt kihelkonnakohtunikelt hangitud teadete järgi eramõisates juba 1838. aastal raharendil 3424 talu, kokku 44 738 taalrimaad (= 559,225 adramaad). 1847. aastaks laienenud raharent 5332 rentnikule ja 76 782 taalrimaale (= 959,775 adramaale).¹⁴ Samas rõhutab Samson, et teorendi üldine sunniviisiline või kunstlik kaotamine toob paratamatult kaasa „tööta inimeste, s. o. proletaarlaste” arvu tohtu suurenemise, sest raharendile üleminekul vallandavad peremehed vähemalt pooled oma sulastest, kellelede kõigile aga mõisnikud ei suutvat anda peavarju ja tasulist tööd.

Seadusandliku vahelesegamise vastu talumaade raharendile üleviimisel oli üsna hiljuti ka ajakirjanduses üha kategoorilisemalt sõna võetud.¹⁵ Seepärast pidi kindralkuberner tõsiselt arvestama mõjuka maanõuniku samasisulist märgukirja. Pealegi ei võinud ta, tundes siinsete mõisnike taktikat, sugugi kindel olla, et analoogilisi proteste ei esitata ka teiste aadlike poolt. Teisest küljest aga ei saa kahelda selles, et Golovinile, kes peaaegu kolme ametiaasta vältel¹⁶ oli juba jõudnud tutvuda kohalike oludega, paistsid Samsoni andmed raharendi leviku kohta liialdatutena, pealegi haarasid need ainult eramõisaid. Küsimuse ulatuslikumaks selgitamiseks oli vaja objektiivsemaid ja üksikasjalisemaid andmeid raharendi senisest osatähtsusest, praktikas kujunenud taalrimaa rendimäärast, raharendi levikut takistavatest ja soodustavatest teguritest ning edasiarenemise väljavaadetest.

Nende andmete hankimiseks saatis Golovin 20. novembril 1847 Liivimaa Maanõunike Kolleegiumile ja Liivimaa Riigivaranduste Kojale ühesisulised kirjad, märkides, et ta vajab teateid 15. novembril esitatud maapäeva otsuse kontrollimiseks.¹⁷

17. detsembril 1847 saatis Liivimaa Riigivaranduste Koda oma vastuses soovitud

⁷ [Hueck], Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland. Leipzig 1845, lk. 172—173.

⁸ C. v. Hueck, Das Gut Munnalas in Ehstland und meine Bewirthschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845. Reval 1845, lk. 45.

⁹ Siin pole võimalik iseloomustada selle projekti teisi põhialuseid: talumaade eraldamist mõisamaadest, kvoodimaa konstitueerimist ja talumaa edaspidist omandikmüümist talupoegadele.

¹⁰ ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, sü. 999, l. 175.

¹¹ Tol ajal kindralkubernerri ametnikuks olnud krahv P. A. Valujev märkis oma päevikus (Русская старина, т. 70 СПб. 1891, lk. 171) 2. detsembril 1847, et ta on lugeanud Samson v. Himmelstierni märgukirja. Arusaadavalt oli sellega Golovin tutvunud juba varem; niisiis võis märgukirja esitamine tõenäoliselt toimuda 15.—20. novembri vahel.

¹² Märgukirja publikatsioon: A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, II Bd. Riga 1911, lk. 439—455.

¹³ Sealsamas, lk. 440.

¹⁴ Sealsamas, lk. 440—441.

¹⁵ Kuramaa suhtes, vt. „Das Inland” 1847, 7. juulist, veerud 593—596 ja eriti 28. juulist, veerud 649—657.

¹⁶ Jevgeni Aleksandrovič Golovin oli Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kindralkuberneriks 28. märtsist 1845 kuni 1. jaanuarini 1848. (Vt. L. Arbusow, Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, 4. Aufl. Riga 1918, lk. 332).

¹⁷ ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, sü. 999, l. 181.

andmed.¹⁸ Nende andmete põhjal saame koostada raharendi levikust Liivimaa mandril asuvates kroonumõisates tabeli 1.¹⁹

Tabel 1

Kategooria	Maakonnad	Mõisate arv (ja nimed)	Adra- maade arv	Peremeeste (talude) arv	Rent taalri- maalt hõberublades	Märkused
1	2	3	4	5	6	7
I	Riia ja Valmiera	3	$3\frac{1}{2}$	14	} Vakuraamatu- järgsete voo- ripäevade soo- ritamisel mitte üle 3 rbl.	Peale selle on Tartumaal raha- rendil 329 „väik- sema maatüki kasutajat“.
	Cēsis ja Valga	1	$1\frac{1}{4}$	5		
	Tartu ja Võru	15	$20\frac{3}{4}$	83		
	Pärnu ja Viljandi	9	$41\frac{3}{4}$	167		
	Kokku	28	$67\frac{1}{4}$	269		
II	Riia	1 (Slokas)	$3\frac{1}{20}$	78	2 75	
	"	1 (Guberner- mentes)	$\frac{3}{4}$	6	?	
	"	1 (Milgraves)	$\frac{7}{8}$	2	3 07	
	"	1 (Idus)	$\frac{5}{8}$	5	2.67	
	Cēsis	1 (Iršu)	3	20	3.—	
	Valga	1 (Maz-Laicene)	3	12	1.80	
Kokku	6	$11\frac{3}{10}$	123			
III	Tartu	1 (Vana-Nõo)	$4\frac{17}{20}$	21	?	Raharendile ter- vikuna üle läinud 1846. a.
IV	Riia	1 (Bilderlina)	} $19\frac{16}{20}$	99	} 3.—	} + vakuraama- tunjärgsed voo- ripäevad
	Valmiera	1 (Rüjen-Terne- jas)				
	"	1 (Skulbergas)				
	Pärnu	1 (Tahkuranna)				
Kokku	4	$24\frac{1}{20}$	139			
Üldse ²⁰	39	$107\frac{9}{20}$	552			

Raharendile üleviimiseks ettevalmistusel:

Pärnu	1 (Suigu)	$3\frac{3}{20}$	19	3.24	} Valja sooviaval- dus on esitatud Riigivaranduste Ministeeriumile
"	1 (Seli)	$3\frac{1}{4}$	22	?	
Kokku	2	$6\frac{2}{5}$	41		

Kuna 1847. aastal oli Liivimaa mandriosas asuvates kroonumõisates talurahva kasutuses maad

üldse	.744 ²³ / ₂₄₀	adramaad ehk	100,00%
ja sellest raharendil	.107 ⁹ / ₂₀	„ „	14,44%
siis oli teorendil ²¹	.636 ³¹ / ₄₈	„ „	85,56%

¹⁸ ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, sü. 999, l. 212—214 ja 219.

¹⁹ Vastuses on andmed I kategooria mõisate kohta esitatud maakondade paaride kaupa; mistõttu neid ei saa ära tuua diferentseeritumalt.

²⁰ Vastuse tekstis on (nähtavasti arvutusvea tõttu) adramaade üldarvuna märgitud 107¹⁸/₂₀.

²¹ Naturaal- ja segarendist vastuses ei räägita. Teatavasti oli nende osatähtsus kõnealuse ajalõigu majanduselus väga väike.

I kategooriasse kuuluvad tsaari otsesel korraldusel enne 1846. aastat peamiselt kõrgematele riigiametnikele kasutada antud kroonumõisad.²² Neis mõisates põhines raharent ainuüksi mõisavaldatajate ja talupidajate vastastikusel kokkuleppel, kuid klausliga, et vaku- raamatujärgsete vooripäevade sooritamisel ei tohi taalrimaa rendimäär ületada 3-e hõberubla.²³ II kategooria moodustavad mõisad, mis olid tervete kogukondadena raharendil juba enne Liivimaa Riigivaranduste Koja asutamist 1841. aastal. III kategoorias on mõisad, millele rendileandmisel reserveeriti igale talupojale õigus siirduda raharendile tasuga mitte üle 3-e hõberubla taalrimaa eest ühes voorikohustusest vabanemisega.²⁴ Viimasesse, IV kategooriasse kuuluvad mõisad, millele vakantseksmuutumisel nende kogukondade talupojad avaldasid soovi üle minna raharendile. Erinevalt eelmistest kategooria- test, kus talupojad maksid oma rendiraha mõisavaldatajale, maksid IV mõisakategooria talupojad kogukondade kaudu selle otseteed kroonukassasse. Seetõttu olid viimase kate- gooria mõisate mõisamaad ja päraldised (Appertinentien) rendile antud eraldi, ilma talu- maadeta ning järelikult oli neis mõisates talumajandus juba täielikult emantsipeerunud mõisamajandusest.

Liivimaa Riigivaranduste Koja andmetes, mis on olemas 1847. a. kohta, pole märgi- tud (peale Vana-Nõo), kas kroonumõisate talude üleminek raharendile on toimunud ter- vete kogukondadena või üksikult.

Kirjandust appi võttes on siiski võimalik teatud määral lahendada seda küsimust. Nimelt näitab tabelis 1 nimeliselt märgitud mõisates raharendile antud adramaade arvu võrdlemine A. W. Hupeli ja H. K. F. Bienemann v. Bienenstammi andmetega nende mõi- sate adramaade üldarvu kohta, et need arvud on kas täpselt või ligikaudselt ühesuuru- sed.²⁵ Sellest on võimalik järeldada, et vähemalt neis kroonumõisates, mis tabelis 1 on märgitud nimeliselt, olid talupojad tervete kogukondadena üle läinud raharendile. Pealegi nähtub samasugusest võrdlusest Suigu ja Seli mõisa kohta, et Liivimaa Riigivaranduste Kojal oli tendents viia kroonumõisate talupoegi üle raharendile mitte üksikute talude, vaid tervete kogukondade kaupa.

Ülevaate saamiseks kroonumõisate talumaade raharendi absoluutsest ja protsentuaal- sest ulatusest 1847. aastal kubermangu Eesti- ja Läti-alal ning üksikutes maakondades võime koostada tabeli 2. Selle 5. ja 6. lahtri põhiarvud on võetud tabelist 1, 3. ja 4. lahtri elementaararvud aga on saadud peamiselt Bienenstammi andmeid summeerides.²⁶

Kogemuste osas märgib Liivimaa Riigivaranduste Koda, et raharent on kõige enam levinud seal, kus talupojad kasvatavad suurel hulgal lina või karja või on neil muid võimalusi rahasaamiseks (Riia ja Valmiera maakond). Ent kus talupojad elatuvat pea- aegu ainult põlluharimisest, nagu kubermangu suuremas osas, seal olevat raharendile üleminekuga veel suuri raskusi ja see ei paistvat väga soodsana ka talupoegade majan- duslikule olukorrale.

Liivimaa Riigivaranduste Koja andmed näitasid päevaselgelt, et kroonumõisates oli toimumas teorendisuhete lagunemine ja asendumine raharendiga. Et aga kroonumõisate pindala ja talupoegade arv moodustasid kubermangu talurahvamaa üldpinnast ja talu-

²² Riigivaranduste Koja täiendavatel andmetel 23. detsembrist 1847 nr. 9309 (ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, sü. 999, l. 221) võib arvata, et kõnealuste mõisate kasutamiseks- andmine on toimunud enamasti aastatel 1841—1846.

²³ Vrd. kindralkuberner Paulucci patent 11. maist 1826 nr. 681: Näitus kuidas Lihw- landi-maal Kronomõisa tallomaite rentnikutega kontrahti tehha.

²⁴ Niisuguseid kroonumõisaid oli peale tabelis mainitud Vana-Nõo veel

Cēsise ja Valga maakonnas	1 mõis	$5\frac{5}{8}$ adramaaga,
Tartu ja Võru	4 mõisat	$63\frac{3}{8}$ „
Pärnu ja Viljandi	1 mõis	$6\frac{3}{4}$ „
Kokku	6 mõisat	$75\frac{3}{4}$ adramaaga.

Neis 6-es mõisas polnud aga 1847. aastal sõlmitud veel ühtegi raharendilepingut.

²⁵ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, III Bd. Riga 1782, lk. 54, 126, 182 jt.; H. K. F. Bienemann von Bienenstamm, Geographischer Abriss der drei Ostseeprovinzen Russlands. Riga 1826, lk. 220, 244, 263 jt.

²⁶ Bienenstamm, main. teos, lk. 220—331. — Bienenstammi andmete kokkuvõttena saame Liivimaa mandriosa kroonumõisate adramaade üldarvuks 716, seega $28\frac{23}{240}$ adra- maa võrra vähem kui seda näitavad tabelis 1 esitatud Liivimaa Riigivaranduste Koja andmed ($744\frac{23}{240}$). Selle, peamiselt vahepeal toimunud kroonumõisate ümberhindamisest tingitud vahe likvideerimiseks tulid arvesse võtta need mõisad, mis Bienenstammi teose ilmumise ajaks (1826) olid adramaades veel üldse või täpselt hindamata. Et nende kohta ei õnnestunud leida andmeid, siis võttis autor, lähtudes talupoegade üldarvust, mõisa paiknemiskohast ja tabelist 1, kõnealuste mõisate kohta järgmised umbkaudsed adramaade arvud: Slokas — $3\frac{1}{20}$, Bilderlina — 1 (Riia maak.), Jurates ja Rujen-Ternejas — $20\frac{11}{240}$ (Valmiera maak.), Intes — 1 (Cēsise maak.) ja uuena tekkinud Maz-Laicene — 3 (Valga maak.), kokku $28\frac{23}{240}$ adramaad.

Tabel 2

Alad	Maakon- nad	Mõisate		Sellest		Raharendil oli	
		üld- arv	suurus adramaades	mõisaid, kus esines raharenti	raharendil olevate adra- maade hulk	mõisate	adra- maade
1	2	3	4	5	6	7	8
Eesti alal	Pärnu	22	110 $\frac{7}{8}$	} 10	} 46	} 23,57	} 19,37
	Viljandi	13	126 $\frac{5}{8}$				
	Tartu	18	168 $\frac{7}{8}$	} 16	} 25 $\frac{3}{5}$	} 64,00	} 10,54
	Võru	7	74				
	Kokku	60	480 $\frac{3}{8}$	26	71 $\frac{3}{5}$	43,33	14,91
Läti alal	Riia	11	34 $\frac{37}{40}$	} 10	} 28 $\frac{3}{5}$	} 47,62	} 24,03
	Valmiera	10	84 $\frac{11}{240}$				
	Cēsis	17	105 $\frac{3}{8}$	} 3	} 7 $\frac{1}{4}$	} 14,29	} 5,01
	Valga	4	39 $\frac{3}{8}$				
	Kokku	42	263 $\frac{173}{240}$	13	35 $\frac{17}{20}$	30,95	13,40
Eesti ja Läti alal	Kokku	102	744 $\frac{23}{240}$	39	107 $\frac{9}{20}$	38,24	14,44

rahva üldarvust ainult üsna väikese murdosa (umbes 11%), siis oli veelgi tähtsam saada täpseid andmeid eramõisate kohta.

Nüüd näitasid aga eramõisate omanikud, et nad tegelikult pole huvitatud äsjalõppenud maapäeva otsuste elluviimisest. Kindralkuberneri eespool mainitud kirjale (20. novembrist) vastas Liivimaa Maanõunike Kolleegium vormiliselt küll kiiresti — 22. novembril — kuid ainult edasi saates kihelkonnakohtunike andmed viimase 10 aasta vältel sõlmitud raharendilepingute kohta, märkides, et muud materjali kõnealuses küsimuses ei ole.²⁷ Sellega aga kindralkuberner ei rahuldunud. 1. detsembril kordas ta käsku 20. novembri kirjas nõutud andmete esitamiseks, ühtlasi tagastades kalkulasioonid kontrollimiseks „igatahes seal [= maanõunike kolleegiumis] olemasolevate teadetega”²⁸

Lõpuks saatis maanõunik R. J. L. Samson v. Himmelstiern 3. detsembril kihelkonnakohtunike andmetest kokkuvõtte, mis on esitatud tabelis 3.²⁹

Tabel 3

Maakonnad	Adramaade üldarv	Sellest raharendil	
		adramaades = taalrimaades	
Riia ja Valmiera	1633 $\frac{3}{20}$	186	= 14880 $\frac{1}{6}$
Cēsis ja Valga	1975 $\frac{5}{20}$	321 $\frac{1}{2}$	= 25727 $\frac{1}{2}$
Tartu ja Võru	1989 $\frac{14}{20}$	330 $\frac{1}{2}$	= 26431 $\frac{3}{4}$
Pärnu ja Viljandi	1070 $\frac{17}{20}$	121 $\frac{3}{4}$	= 9743
Kokku	6668 $\frac{19}{20}$	959 $\frac{3}{4}$	= 76782 $\frac{5}{12}$

Nende andmetega taheti näidata, et eramõisates on raharendil olevate talumaade protsent praktiliselt sama kõrge (14,38) kui kroonumõisateski (14,44), et osutub õigeks Samson v. Himmelstierni märgukirja väide üleminekust raharendile isevoolu korras ja et järelikult ei ole rüütelkonna nõusolekuta vajalik ega mõeldavgi mingisugune seadusandlikult stimuleeriv vahelesegamine sellesse arenemisprotsessi, vältaku ta ükskõik kui

²⁷ ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, sü. 999, l. 182.

²⁸ Sealsamas, l. 196.

²⁹ Sealsamas, l. 202—203.

kausa.³⁰ Kuivõrd sihilikud ja liialdatud olid rüütelkonna andmed, näitab seegi, et veel viis aastat hiljem (1852/53) oli raharent levinud eramõisates ainult 72 965 taalrimaale.³¹

Pärast mainitud kokkuvõtte esitamist oli ilmselt lootusetu saada rüütelkonnalt usaldusväärsemaid ja üksikasjalikumaid andmeid. Seepärast pöördus kindralkuberner 8. detsembril 1847 ringkirjaliselt Liivimaa mandriosa kõigi 27 kihelkonnakohtuniku poole. Ringkirjas märgitakse, et kiiresti on vaja täpseid andmeid selle kohta, millisel määral ja millisel viisil Liivimaa era- ning kirikumõisates on seni toimunud teorendi lepingujärgne übermuutmine raharendiks. Sellel eesmärgil nõutakse vastuseid järgmistele küsimustele:

1. Kui palju on ringkonna eramõisatele ja pastoraatidele kuuluva talurahva vakuraamatujärgsest taalriväärtusest praegu raharendile antud ja kui palju sellest taalriväärtusest on veel teorendil?

2. Millistes kohturingkonna kihelkondades on raharendi sisseseadmine eriti arenenud ja mida tuleb pidada selle nähtuse põhjuseks, vastandina neile kihelkondadele ja mõisatele, kus teorendi kaotamine kuidagi ei taha edeneda?

3. Kui kõrgeks on ringkonnas kujunenud ühe vakuraamatujärgse taalrimaa keskmine raharendimäär?

4. Mida on olnud märgata seni sõlmitud raharendi-lepingute teostamise tagajärjest ja kas võib loota raharendi edasipüsimist ning edukat arenemist?³²

Vastused neile küsimustele on saabunud 1847. a. detsembri teisel poolel ja 1848. a. jaanuaris—vebruaris kõigilt Liivimaa kubermangu mandriosa kihelkonnakohtunikelt.³³ Kahjuks pole aga seni õnnestunud Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis avastada vastuseid Liivimaa Läti-alalt, peale Cēsise I kihelkonnakohtuniku vahekirja, mis ei sisalda arvandmeid. Liivimaa Eesti-alalt on praegu originaalidena olemas kõik vastused, puudub ainult Pärnu V kihelkonnakohtuniku oma (Põltsamaa, Pilstvere ja Kolga-Jaani kihelkonnad).

Seega on praegu, erinevalt kroonumõisatest, era- ja kirikumõisate osas võimalik anda ülevaade raha- ja teorendi vastastikusest suhtest 1847. aastal ainult Liivimaa Eesti-ala kohta. Järgnevas, seda suhet arvuliselt näitavas tabelis 4 on kihelkonnakohtunike vastustest otseselt võetud ainult lahtritesse 4—7 ja 12—13 paigutatud elementaar- ja koondarvud (viimased on kokkuvõtteklambrite (}) taga). Ülevaate täielikkuse huvides on Pärnu V kihelkonnakohtu ringkonna vastavad andmed rekonstrueeritud.³⁴ Võrdluseks toodud andmed eramõisatele kuuluvate talumaade üldhinde kohta vakuraamatute järgi (laht. 10—11) pärinevad prof. J. Zutiselt.³⁵ Viimase ebatäielikud andmed Audru kihelkonna kohta (218 taalrimaad) on tabelis asendatud Bienenstamm'i täpsematega, arvutades adramaad ümber taalrimaadeks.³⁶

Seega annab tabel 4 vastused ringkirja esimesele ja kolmandale küsimusele, s. o. teo- ja raharendi vastastikuse suhte ning raharendimäära kõrguse kohta.³⁷

³⁰ Muidugi oli 1847. aasta seaduseprojektis ja ka 1849. a. talurahvaseaduses terve hulk paragrahve (4—6, 24—117 jt.) teorendil raharendile ja talupoja maaomandile ülemineku kohta, kuid need olid pigem deklareeriva kui normeeriva iseloomuga. Ainult kahel juhul keelas seadus teorendi: 1) uutelt vastasutatud taludelt (§ 179) ja 2) 10 aastat pidevalt kestnud raharendi tagasimuutmise teorendiks (§ 180). Teorendi üldine keelamine jäeti aga tähtajatult maapäeva kompetentsi (§ 181). Kõike seda kordas peaaegu sõnasõnalt 1860. a. talurahvaseadus (§§ 153—155). Riigivõimu poolt keelati teorent alles 1868. aastal.

³¹ Fr. v. Jung-Stilling, Statistisches Material zur Beleuchtung livländischer Bauer-Verhältnisse. St. Petersburg 1869, lk. 94.

³² ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1: sü. 999, l. 206 (mustand), l. 205 (mehaaniliselt paljundatud plankett); sü. 20, l. 678, nr. 1464—1492 (missiiv).

³³ ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, sissetulnud kirjade registrid: sü. 3648 (1847. a.), l. 90, 91, 93, 94; sü. 3649 (1848. a.), l. 1—7, 13, 14.

³⁴ See on toimunud eramõisate ja pastoraatide adramaade arvu kihelkonniti summeerimisega ja taalrimaadeks muutmisega (laht. 8), milledest ringkonna sisearengut ja naaberkihelkondi silmas pidades on tõenäolise raharendiprotsendi (9,00) alusel tuletatud 4. ja 6. lahtri arvud. Mõisate adramaade arvud on võetud teostest: H. K. Bienenmann v. Bienenstamm, Geographischer Abriss der drei deutschen Ostseeprovinzen Russlands. Riga 1826, lk. 327—330.

³⁵ J. Zutis, Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi XIX gadsimta sākumā (1804—1819). Rīgā 1954, lk. 95—96.

³⁶ [Bienenstamm], mainitud teos, lk. 316.

³⁷ Hädemeestel, mis kuni 1862. aastani kuulus Tori kihelkonda, ei olnud ühtki eramõisat, vaid ainult Tahkuranna, Hädemeeste ja Orajõe kroonumõis, kokku $9\frac{1}{8}$ adramaad. Teame (vt. tabel 1), et seal oli raharendil vähemalt Tahkuranna $4\frac{1}{4}$ adramaaga. Seega saame hilisema Hädemeeste kihelkonna talumaade raharendi minimaalseks protsendiks 1847. aastal 46,58, mis ületab päris-Tori eramõisad 13,06%, Tõstamaa omad aga 2,86% võrra.

Kihelkonnakohtunike vastustes on huvitavaid andmeid ka raharendi levikult silmapaistvate alade, raharendi takistavate ja soodustavate põhjuste, samuti raharendi toime ning arenguperspektiivide kohta (teine ja neljas küsimus).

Nii teatab Tartu I kihelkonnakohtunik, et tema ringkonnas (Laiuse, Torma-Lohusuu, Maarja-Magdaleena, Kodavere ja Palamuse kihelkond) on raharendil väga vähe talusid. Selle põhjuseks olevat turustuspaikade puudumine, talupoegade harjumatus raharendiga ja asjaolu, et mõisnikel olevat nappus kapitalist, sest teorendi kaotamine tingib ülemineku sulastega majandamisele, mis olevat jõukohane ainult vähestele mõisnikele. Raharent olevat talupoegadele „veel liiga uus”.³⁸

Tartu II kihelkonnakohtunik seletab raharendi suhteliselt suuremat levikut Tartu-Maarja kihelkonnas selle linnalähedusega, mis võimaldavat talupoegadel isegi habeldel lõikusaastatel kergemini raha hankida. Olevat loota, et raharendil püsivad eriti need peremehed, kes Luunjas olid võtnud väljaostule 171 taalrimaad (à 140 rbl.),³⁹ samuti ka Kavastu ja Elistvere raharentnikud. Siiski ei võivat oodata raharendi edasiarenemist seni, kuni paremad lõikusaastad pole tõstnud talupoegade jõukust.⁴⁰

Raharendi ulatuslikumat levimist Rõngu kihelkonnas on Tartu III kihelkonnakohtuniku tõendusel tinginud selle asend Tartu, Valga ja Viljandi vahel, mis võimaldavat raha saada mitte ainult oma produktide müügist, vaid seda teenida ka kaupade vedamisega ühest linnast teise. Et kohturingkonnas on raharent tekkinud alles viimastel aastatel, siis olevat veel varajane tema kohta midagi positiivset öelda.⁴¹

Tartu IV kihelkonnakohtuniku vastusest nähtub, et Võnnu, Otepää ja Kambja kihelkondades esineb raharendi ainult vähestes valdades. Raharendi arengult on „lokaalsetel põhjustel” esileküündivamad Pühajärve (Otepää khk.), Vana-Kuuste (Kambja khk.) ja Vastse-Kuuste (Võnnu khk.) mõis.⁴²

Tartu V kihelkonnakohtu ringkonnas on raharent kõige enam levinud Räpina kihelkonnas, kus kalapüük Peipsil annab lisavõimalust raha saamiseks. Kehvema pinnasega Kanepi ja Põlva kihelkonnas on rahasaamine raskem ja selle tõttu on siin raharent vähem levinud. Raharendi piiratud leviku olulisemaks põhjuseks olevat ka talupoegade oskamatus aega kasutada ja raha hankida — seega üldse raharendi eeliste mittetundmine.⁴³

Enamjaolt väga kehv pinnas ja ebasoodus kliima olevat Vastseliinas ja Rõuges (Tartu VI kihelkonnakohtu ringkond) põhjustanud talupoegade vaesumise. Rahasaamise võimalusi esinevat nii piiratult, et valdadel tekkivat raskusi isegi kroonumaksude tasumisega. Neil põhjustel olevat seniste raharendi-lepingute tagajärjed ebasoodsad ja nende paranemist praegustes tingimustes polevat lootagi. Kogemused olevat näidanud, et paljud raharendile siirdunud talupojad pidid mõne aasta möödudes rendi katteks ära müüma oma talu inventari, kuna puudus muul teel rahasaamise võimalus. See toonud kaasa talupoegade täieliku vaesumise ning hiljem kogukonnale koormakslangemise. Seepärast arvab kihelkonnakohtunik, et teorendi olevat talupoegadele raharendist tunduvalt parem.⁴⁴

Tartu VII kihelkonnakohtuniku (Urvaste, Karula, Antsla) väga üksikasjalises aruandes on esitatud palju mitmekesiseid mõisnike arvamusi põhjuste kohta, mis takistavat raharendi tekkimist ja püsimist. Kõige sagedamini märgitakse talupoegade rahasaamise väga piiratud võimalusi, ka suurt vaesust, viimaseid ikaldusaastaid, raskusi raharendi arvestamise aluste leidmisel jne. Ka raharendi mõjust talupoegade majanduslikule olukorrale on väga mitmesuguseid ja isegi otse vastandlikke arvamusi. Kui mõne mõisa (Urvaste, Järvere) kohta on märgitud, et raharentnike elujärg polevat edenenud, siis teised mõisnikud (Kärgula, Karula, Vastsemõisa) väidavad just vastupidist. Mõned mõisnikud on märkinud, et raharendi tasumine osutuvat talupoegadele väga raskeks ja et nad seda sageli võlgu jäävat. Pzale Kärgula polevat Urvaste kihelkonnas raharendi edasiarenemiseks väljavaateid. Uute raharendi-peremeeste juurdetulekut loodetakse Karulas ja Harglas, esimeses Valga läheduse ja teises peamiselt ulatuslikuma linaharimise tõttu.⁴⁵

Pärnu, Audru, Tõstamaa ja Tori kihelkonnas esineb raharendi üksikutes mõisates,

³⁸ ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, sü. 999, l. 259—260.

³⁹ Tegemist on talupoegadega, kes mõisnikega olid sõlminud talu ostulepingu ja keda kuni ostusumma täieliku tasumiseni käsitati kui rentnikke.

⁴⁰ ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, sü. 999, l. 263.

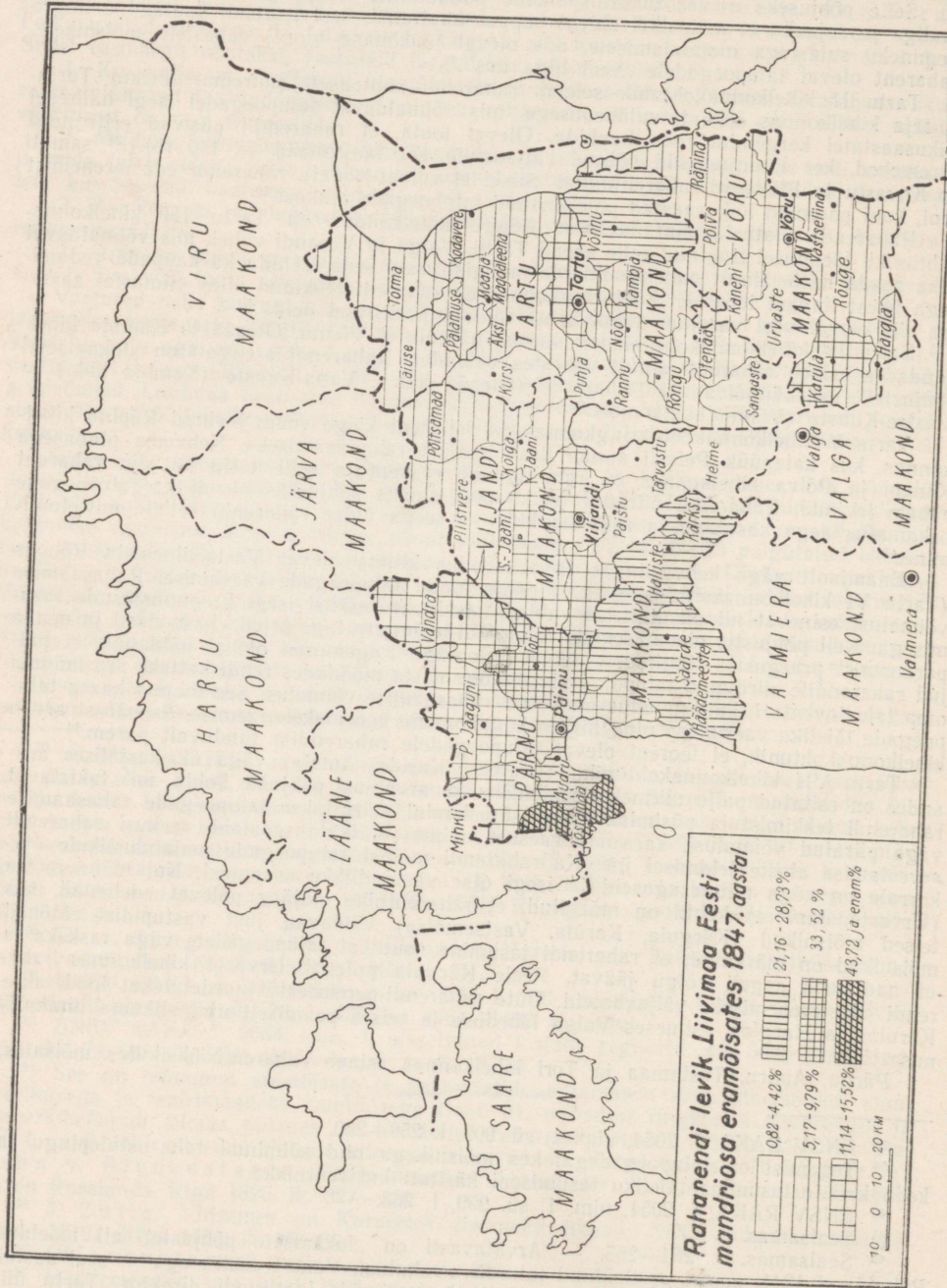
⁴¹ Sealsamas.

⁴² Sealsamas, l. 264—265. — Arvatavasti on „lokaalsete põhjuste” all mõeldud Pühajärvel 1841. aastal asetleidnud talurahva-rahutusi, Vana-Kuustes aga — seal aastail 1834—1839 töötanud agronoomiainstituudi järelmõjusid. Instituudi direktor, Tartu ülikooli professor aastail 1829—1845 J. Schmalz oli mõisate sulastega majandamise ja talumaade raharendile üleviimise innukamaid propageerijaid.

⁴³ Sealsamas, l. 266.

⁴⁴ Sealsamas, l. 267.

⁴⁵ Sealsamas, l. 268—273.

1	Maakonnad		4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15											
	2	3																							
1	2	3	Eramõisates oli talupoegade kasutuses 1847. aastal maad						Eramõisatele kuuluvate talumaae üldhinna vaksuraamatute järgi			The taarilma keskm rendimäär (hõbedas) 1847. a.		Talumaae üldpinnast (shier 8-9) oli 1847. a.											
			taarlit	krossi	taarlit	krossi	taarlit	krossi	taarlit	krossi	rbl.	kop.	%	%											
Tartumaa																									
Tartu I																									
Laiuse		1392		11		22466		19		23858		30		5103		—		3		—		5,83		94,17	
Tartu-Maaria		1139		4		8018		63		9187		67		9458		—		3		79		12,40		87,60	
Nõo		318		19		5819		32		6157		51		7712		45		3		50		5,17		94,83	
Äksi		394		79		5210		23		5605		12		6903		45		3		31		7,04		92,96	
Kursi		54		30		2503		66		2558		6		2998		45		3		62		2,12		97,88	
Kokku		1906		42		21602		4		23508		46		27072		—		3		62		8,11		91,89	
Rannu		114		—		2973		—		3087		—		3081		45		2		60		3,69		96,31	
Puhja		134		—		2901		—		3635		—		3032		—		(2)		(75)		4,42		95,58	
Rõngu		361		—		5258		—		9994		—		9720		—		2		90		6,42		93,58	
Sangaste		85		—		10277		—		4868		—		11526		—		2		90		21,16		78,84	
Kokku		694		—		21409		—		22103		—		21617		45		4		50		3,14		96,86	
Tartu II		1392		11		22466		19		23858		30		24308		45		3		—		5,83		94,17	
Kokku		1392		11		22466		19		23858		30		24308		45		3		—		5,83		94,17	
Tartu III																									
Tartu-Maaria		1139		4		8018		63		9187		67		9458		—		3		79		12,40		87,60	
Nõo		318		19		5819		32		6157		51		7712		45		3		50		5,17		94,83	
Äksi		394		79		5210		23		5605		12		6903		45		3		31		7,04		92,96	
Kursi		54		30		2503		66		2558		6		2998		45		3		62		2,12		97,88	
Kokku		1906		42		21602		4		23508		46		27072		—		3		62		8,11		91,89	
Tartu IV																									
Otepää		944		—		8702		—		9646		—		4805		—		2		60		9,79		90,21	
Kambja		624		—		9370		—		9994		—		9720		—		(2)		(75)		6,24		93,76	
Võnnu		1030		—		3838		—		4868		—		11526		—		2		90		21,16		78,84	
Kokku		2598		—		21910		—		24508		—		26051		—		2		76		10,60		89,40	
Kokku		6590		53		87387		23		93977		76		99049		—		3		61		7,01		92,99	
Tartu V																									
Kanepi		1487		—		18186		—		19673		—		20971		—		3		—		7,56		92,44	
Põlva		1487		—		18186		—		19673		—		20971		—		3		—		7,56		92,44	
Räpina		1487		—		18186		—		19673		—		20971		—		3		—		7,56		92,44	
Kokku		1487		—		18186		—		19673		—		20971		—		3		—		7,56		92,44	
Tartu VI																									
Rõuge		786		—		14331		—		15117		—		10450		—		2		50		5,20		94,80	
Vastseliina		786		—		14331		—		15117		—		10450		—		2		50		5,20		94,80	
Kokku		786		—		14331		—		15117		—		10450		—		2		50		5,20		94,80	
Tartu VII																									
Urvaste		264		—		526		—		790		—		1775		—		2		—		33,42		66,58	
Vaste-Antsmõisa (-Antsia)		—		—		1775		—		1775		—		—		—		—		—		—		100,00	
Vana-Antsmõisa (-Antsia)		—		—		4058		—		4058		—		—		—		—		—		—		100,00	
Vaabina		32		—		928		—		960		—		—		—		2		50		3,33		96,67	
Lihnamäe		27		—		766		—		793		—		—		—		2		80		3,40		96,60	
Sõmerpalu		—		—		249		—		249		—		—		—		2		50		3,79		96,21	
Järvere		9		80		251		19		261		9		241		42		—		—		—		100,00	
Mustja		—		—		241		42		241		42		75		48		—		—		—		100,00	
Peetrimõisa		—		—		150		25		150		25		245		25		—		—		—		100,00	
Lühti		—		—		148		34		148		34		—		—		—		—		—		100,00	
Koigu		—		—		245		25		245		25		—		—		—		—		—		100,00	
Annemõisa		—		—		148		34		148		34		—		—		—		—		—		100,00	
Kärgula		74		—		966		—		1040		—		—		—		3		—		7,12		92,88	
Urvaste kokku		406		80		10379		78		10786		68		11206		45		2		29		3,77		96,23	
Tartu VIII																									
Karula kirikumõis		39		63		178		87		218		60		—		—		1		90		18,10		81,90	
Karula		344		—		2281		—		2625		—		5643		—		2		—		13,10		86,90	
Vassemõisa		18		—		169		—		187		—		—		—		2		—		9,63		90,37	
Kaagjärve		155		—		1813		—		1968		—		—		—		2		75		7,88		92,12	
Karula kokku		556		63		4141		87		4998		60		5643		—		2		20		11,14		88,86	
Hargla:																									
Mõniste		128		—		1130		—		1258		—		824		—		3		—		10,17		89,83	
Saaru		52		—		772		—		824		—		—		—		3		—		6,31		93,69	
Hargla kirikumõis		—		—		57		66		57		66		4935		45		—		—		—		100,00	
Tabeva		24		—		803		21		827		65		—		—		3		—		2,90		97,10	
Laanemõisa		47		55		21		10		68		65		—		—		2		—		69,28		30,72	
Koiküla		20		—		852		55		872		55		—		—		1		50		2,29		97,71	
Hargla kokku		271		55		3636		41		3908		6		4935		45		2		72		6,95		93,05	
Kokku																									
Kokku		1235		18		18458		26		19693		44		21785		—		2		34		6,28		93,72	
Kokku		3508		18		50975		26		54483		44		61680		45		2		66		6,44		93,56	
Pärnumaa																									
Pärnu I																									
Pärnu		—		—		1565		26		1565		26		—		—		—		—		—		100,00	
Sauga		—		—		581		10		581		10		—		—		—		—		—		100,00	
Tammissõis		—		—		245		—		245		—		3236		45		—		—		—		100,00	
Reiu		—		—		83		44		251		44		—		—		3		—		66,80		33,20	
Uulu		168		—		103		32		309		32		—		—		—		—		66,59		33,41	
Uulu		206		—		103		32		309		32		—		—		—		—		66,59		33,41	
Surju		206		—		103		32		309		32		—		—		—		—		66,59		33,41	
Pärnu kokku		374		—		2378		22		2952		22		3236		45		3		50		12,67		87,33	
Andru:																									
Andru		685		17		1503		27		2188		44		—		—		3		62		31,31		68,69	
Rääma		—		—		160		—		160		—		—		—		—		—		—		100,00	
Andru kirikumõis		—		—		207		54		207		54		—		—		—		—		—		100,00	
Lindi		—		—		187		27		187		27		—		—		—		—		—		100,00	
Andru kokku		685		17		2058		18		2743		35		(2250)		—		3		62		24,98		75,02	
Testamaa:																									
Põotsi		—		—		640		—		640		—		—		—		—		—		—		100,00	
Tõstamaa		978		—		379		73		1357		73		—		—		3		50		72,03		27,97	
Tõstamaa kirikumõis		—		—																					

kuid loodetakse selle üldiseksmuutumist raharentnike arvu pideva tõusu ning juba praegu märgatava jõukuse tõttu.⁴⁶

Vändra, Mihkli ja Pärnu-Jaagupi kihelkonnas on raharent eriti arenenud just esimeses. Siiski kahtleb kohalik kihelkonnakohtunik selle edasipüsimises, kuna talupojad ei oskavat veel toodangust rendiraha saada ja ainult taiplikumad julgevad ette võtta sellekohaseid katseid.⁴⁷

Saardes, Karksis ja Hallistes on raharent levimas, kuid eriti arenenud viimatimainitud kihelkonnas. See olevat seletatav sealsete valdade üldiselt suurema jõukusega, eriti aga hoogsalt laieneva ja areneva linakasvatuse ning pinnase viljakusega. Seni sõlmitud raharendilepingute toime osutunud äärmiselt soodsaks, sest rentnike jõukus olevat kasvanud silmanähtavalt ja veel teorendil olevad peremehed taotlevat üldiselt selle muutmist raharendiks.⁴⁸

Viljandi ja Suure-Jaani kihelkonna 19-st era- ja kirikumõisast esineb raharenti 8-s mõisas. Talupojad näitavat üldiselt väga vähe kalduvust raharendi poole, sest ikaldusaastatel tekitavat rendi maksimine väga tunduvalt raskusi eriti neile, kellel „oma varandust“ ei ole. Linna lähedusega äratatud ning soodustatud töõndus ja üldse tunduvalt suurem jõukus põhjustasid Viljandi kihelkonnas raharendi kaugelt suurema leviku kui Suure-Jaanis. Kuid siingi esinenud teorendile tagasimineku juhtumeid ja talupojad olevat seepärast raharendi vastu umbusklikud. Sageli takistavat raharendi levimist ka talupoegade kehvus. Igatahes võivat aga loota raharendi paigutist edasipüsimist, eriti seal, kus tema kõrval lepinguliselt säilitatakse osa teorenti. Tõenäoliselt levivat raharent ainult pikkamööda.⁴⁹

Paistu, Tarvastu ja Helme kihelkonnas näidanud talupojad varem mõningat kalduvust raharendi poole, kuid selle levimist tõkestanud tunduvalt määral hiljutised ikaldusaastad. Raharendilepinguid olla sõlmitud veel väga vähe; üldiselt osutunud nende toime talumajapidamistele enamasti soodsaks. Raharendi suuremat levikut takistavat esmajoones talurahva ja mõisnike suhete senine reguleerimatus. Mõisnikud polevat seepärast astunud samme, mis on vajalikud mõisamajapidamiste ümberkorraldamiseks, s. t. üleminekuks sulastega majandamisele.⁵⁰

Kihelkonnakohtunike sõnalised andmed on üldiselt väga napid ja subjektiivsed ega sisalda teo- ning raharendisuhete analüüsi katsetki. See on arusaadav, kui silmas pidada, et kihelkonnakohtunikud said need andmed mõisavalitsustelt; pealegi olid nad üldreeglina ka ise mõisnikud või vähemalt aadlikud. Seepärast otsivadki kihelkonnakohtunikud raharendi levimist takistavaid põhjusi tavaliselt talupoegade juurest, kuigi on ilmne, et objektiivsete takistuste kõrval oli suur tähtsus ka mõisnike järeleandmatusel. Sest mille muuga kui Pärnu raehärrade vastutulematusega talupoegadele saab seletada näiteks seda fakti, et Pärnu linna piiriäärsetes ja linnale kuuluvates Sauga ning Reiu mõisas ja väga arenenud raharendiga Tõstamaa eramõisa kõrval paiknevas, samuti Pärnule kuuluvas Kastna mõisas (vt. tabel 4) polnud raharendil veel ühtki taalrimaad. Või edasi, et Tartu-Maarjas on raharenti ligi 10% vähem kui Tartust märksa kaugemal asuvas Võnnus; et Halliste-Karksi ja Paistu-Helme raharendiprotsendi erinevus on üle 25; et Karulas on raharenti 11,14, Sangastes aga ainult 0,82%, kuigi need on naaberkihelkonnad ja asuvad Valgast ühekaugusel. On selge, et neid erinevusi ainuüksi kihelkonnakohtunike poolt märgitud põhjustega seletada ei saa. See pole seletatav ka ainult turustustingimuste, linakasvatuse ulatuse ja maaviljakuse varieerumisega. Mõisnike järeleandmatus juurdus ühelt poolt nende kapitalivähesuses, sest ulatuslikum üleminek raharendile tegi paratamatuks mõisa majandamise sulastega, mis algul nõudis tunduvalt suuremaid kulutusi ning ümberkorraldusi. Teiselt poolt olid aga mõisnike suurele osale vanad feodaal-pärisorjuslikud eksploatoreerimismeetodid selleks veel liiga sisseharjunud ja südame lähedased, et neist järsku loobuda. Tõenäoliselt mõjus samas suunas ka kartus nõrgendada oma poliitilist positsiooni talude raharendile üleminekul, mis teatud määral tähendas nende iseseisvumist. Vähe oli mõisnikke, kes mõistsid ja arvestasid nagu C. v. Hueck, kes nägi põllumajanduse madala arenguastme ja mõisnike ning talurahva vaesuse peapõhjusest õigesti teoorjuse-süsteemis, mis ühtlasi takistas väikelinnade arengut ning samal ajal tegi peaaegu võimatuks produktide turustamise sisemaal.⁵¹ Niisiis valgustavad refereeritud vaated kõnealust küsimust mõisnike seisukohtadelt ja nad varieeruvad sõltuvalt eelkõige sellest, kas vastav kihelkonnakohtunik oli konservatiivne või liberaalne mõtteviisiga. Märgitud vaadetes kriitiliselt suhtudes, julgemini aga arvandmetele toetudes võib siiski teha mõningaid esialgseid üldistusi talumaade raharendi arengu algstaadiumi kohta Liivimaal, eriti selle Eesti-osas.

⁴⁶ ENSV RAKA, I. 2054, nim. 1, sü. 999, l. 274.

⁴⁷ Sealsamas, l. 276.

⁴⁸ Sealsamas l. 277.

⁴⁹ Sealsamas, l. 279.

⁵⁰ Sealsamas, l. 280.

⁵¹ C. v. Hueck, mainitud teos, lk. 45 ja 47.

1. 1847. aastal esines raharenti väga vähestes mõisates, ja neiski olid raharendil ainult üksikud ning ilmselt jõukamad talud. Uksnes kroonumõisates olid mõned vallad raharendile üle läinud tervikuna.

2. Kroonumõisates oli raharent tunduvalt rohkem (14,44%) levinud kui eramõisates (9,18%). Kahtlemata on seda nähtust põhjustanud ühelt poolt madalam raharendi määr, teiselt poolt aga talupoegade suhteliselt kindlam majanduslik olukord kroonumõisates. Kihelkonnakohtunike andmetest nähtub üsna selgesti, et mõisnike kurnamis-tegevuse tagajärjel liiga vaesunud talupojad polnud võimelised raharendile üle minema.

3. Raharendi leviku poolest paistavad eriti silma suuremate linnade kui turustus- ja tööstuskeskuste ümbruskonnad. Samuti on raharent märgatavalt levinud Riia ja Pärnu lahe ning osalt ka Peipsi ääres. Need faktid viitavad sellele, et raharendi levimist soodustasid juba algusest peale väga oluliselt majanduselu elavamad sõlmpunktid, kus talupoegadel oli hõlpsam turustada oma väheseidprodukte ja leida kõrvalteenistust, kus järelikult kiiremini arenesid kaubatootmine ning rahalised suhted, mis avaldasid mõju ka ümbruskonnale.

4. Väärrib märkimist, et raharent oli tol ajal ulatuslikumalt levinud Pärnumaal. Kahtlemata olid siin põhilise tähtsusega teguriteks linakasvatus ja Pärnu kui eksportsadama olemasolu, kusprodukte saadi turustada mitte ainult hõlpsamini, vaid ka kõrgema hinna eest kui sisemaal, ja kus talupojad võisid mõningal määral rohkem teenistust leida (lastimis- ja lossimistöodel, puitmaterjalide parvetamisel jne.).

5. Raharendi jõudsama edasiarenemise peamiseks takistuseks oli kaubalis-rahaliste suhete veel üldiselt madal arengutase ka väljaspool põllumajanduse sfääri. Talupoegade kaubandus oli enamjaolt mitte müügi-, vaid vahetuskabandus. Olemasoleval kohalikul kitsal turul tuli neil võistelda ülivõimsate mõisnikkudega. Teiseks tähtsamaks põhjuseks, mis takistas talude üleminekut raharendile, oli see, et mõisates polnud veel sisse seatud sulastega majapidamist, mille tõttu tööjõu hankimine jätkus teorendi kaudu.

6. Paiguti tuleb juba esile see tähtsus, mida talumajanduses järjest rohkem hakkab omandama lina- ja loomakasvatus müügi ning rahasaamise eesmärgil. Nende mõlemate tootmisharude arendamine suurendas raha tulekut külla, see aga omakorda talupere-meeste tungi üldiseks üleminekuks raharendile, mis teatavasti teostus paarkümmend aastat hiljem.

7. Talurahva-rahutuste kui raharendile ülemineku stiimuli toime ilmneb eriti seal, kus need rahutused olid kõige teravamad ja ulatuslikumad (näit. Pühajärve mõisas).

Saabus toimetusse
7. XII 1956

АНКЕТА О РАСПРОСТРАНЕНИИ КРЕСТЬЯНСКОЙ ДЕНЕЖНОЙ РЕНТЫ В ЛИФЛЯНДИИ В 1847 ГОДУ

А. М. Траат,

кандидат юридических наук

Резюме

Недавно в Центральном государственном историческом архиве Эстонской ССР были найдены ценные документы, дающие возможность подробнее осветить проблему крестьянской денежной ренты в Лифляндии, особенно ранней фазы ее развития (до 1851 г.). Документы эти представляют собой главным образом материалы анкеты 1847 г.

В ходе массового движения 40-х годов XIX столетия крестьяне Лифляндии по существу требовали собственности на землю и отмены барщины. Более осмотрительные владельцы имений вынуждены были частично согласиться с этими требованиями, которые, к тому же, не противоречили их действительным хозяйственным интересам. В результате этого на ландтаге 1847 г. было принято решение о постепенном переходе барщины в денежную ренту и одобрен проект позднейшего аграрного и крестьянского положения 1849 г. В то же время один из наиболее влиятельных лифляндских ландратов (Р. И. Л. Самсон фон Химмелстиэрн) изложил в памятной записке на имя генерал-губернатора Е. А. Головина свои сомнения относительно целесообразности отмены барщины законодательным путем. Для доказательства беспочвенности подобных протестов и практической проверки решений ландтага генерал-губернатору понадобились конкретные данные.

В ноябре и декабре 1847 г. генерал-губернатором было предписано Лифляндской палате государственных имуществ, Лифляндской ландратской коллегии и всем церковно-приходским судьям материковой части Лифляндии точно ответить на

следующие вопросы: 1. Сколько талеров земли отданы в настоящее время на денежную ренту и сколько талеров остаются на отработочной ренте? 2. В каких церковных приходах денежная рента наиболее распространена и какими причинами объясняется это явление? 3. Какова средняя величина денежной ренты за талер земли? 4. К каким результатам привели заключенные до сих пор денежные арендные договоры и гарантируют ли эти результаты дальнейшее развитие денежной ренты?

На основании статистических данных поступивших донесений автором статьи составлены таблицы 1 и 4, дающие ответы на первый и третий вопросы, причем табл. 1 касается казенных имений, а табл. 4 — помещичьих и церковных мыз. Ввиду того, что донесения о частновладельческих имениях в латвийской части Лифляндии еще не найдены, табл. 4 включает в себе лишь данные об эстонской части губернии.

Ответы на второй и четвертый вопросы изложены лишь в основных чертах.

На основании всех этих материалов можно прийти к следующим выводам (в особенности для эстонской части Лифляндии): 1) денежная рента существовала лишь в отдельных имениях, и то частично; 2) в казенных имениях (включая и латвийскую часть Лифляндии) она имела большее распространение (14,44% крестьянской земли), чем в помещичьих и церковных мызах (9,18% общей крестьянской площади); 3) абсолютно и процентуально она чаще применялась в окрестностях городов, в районе Рижского и Пярнуского заливов и, отчасти, Чудского озера; в отдалении от указанных районов она имела меньшее распространение; 4) она захватила Пярнуский (Перновский) уезд в гораздо большей степени (24,13%), чем остальные эстонские уезды (6,44%—7,14%); 5) низкий уровень развития крестьянского товарного производства и денежных отношений, а также отсутствие батрацкого хозяйства в имениях задерживали развитие денежной ренты; 6) однако ввиду всё больше развивавшегося крестьянского льноводства и начавшегося в имениях перехода к батрацкому и многопольному хозяйству с новыми культурными растениями она постепенно подорвала барщину и привела впоследствии к ее полной ликвидации; 7) значение крестьянских движений как стимула, способствовавшего развитию денежной ренты, сказывалось с особой силой в тех местах, где эти движения носили наиболее острый характер (напр., мыза Пюхарвэ).

Поступила в редакцию
7 XII 1956

ENQUETE ÜBER DIE VERBREITUNG DER BÄUERLICHEN GELDPACHT IN LIVLAND IM JAHRE 1847

A. Traat

Zusammenfassung

Im Staatlichen Historischen Zentralarchiv der Estnischen SSR sind unlängst wertvolle Dokumente entdeckt worden, die eine nähere Beleuchtung des Problems der bäuerlichen Geldpacht in Livland, namentlich in ihrer ersten Entwicklungsphase (bis zum Jahre 1851) ermöglichen. Es sind hauptsächlich Materialien einer entsprechenden Enquete vom Jahre 1847.

In der Massenbewegung der vierziger Jahre des 19. Jahrhunderts hatten die Bauern Livlands inhaltlich bäuerliches Landeigentum und Abschaffen der Frone gefordert. Umsichtigere Gutsbesitzer mussten diesen Forderungen teils beipflichten, da sie ihren wirklichen wirtschaftlichen Interessen nicht widersprachen. Demgemäss wurde auf dem Landtage von 1847 eine allmähliche Umwandlung der Frone in Geldpacht beschlossen und das Projekt der späteren Agrar- und Bauernverordnung von 1849 gutgeheissen. Gleichzeitig aber legte ein einflussreicher Landrat (R. J. L. Samson v. Himmelstiern) in seinem Memorial dem Generalgouverneur J. A. Golowin unter anderem auch seine Bedenken über die gesetzmässige Fronabolition vor. Zwecks völliger Entkräftung solcher möglicherweise sich noch mehrender Proteste und praktischer Prüfung der Landtagsakte bedurfte der Generalgouverneur konkreter Belege.

Im November und Dezember 1847 wurde vom Generalgouverneur dem Livländischen Domänenhof, dem Livländischen Landratskollegium und allen Kirchspielrichtern des kontinentalen Teils von Livland vorgeschrieben, folgende Fragen genau zu beantworten: 1) Wieviel Taler Landwert gegenwärtig auf Geldpacht vergeben sind und für wieviel

die Frone noch fortbesteht? 2) In welchen Kirchspielen die Geldpacht besonders verbreitet und welchen Ursachen diese Erscheinung zuzuschreiben ist? 3) Wie hoch die Geldpacht per Taler Landwert sich durchschnittlich gestellt hat? 4) Zu welchen Resultaten die bisher abgeschlossenen Geldpachtkontrakte geführt haben und ob diese Resultate auf eine günstige Weiterentwicklung der Geldpacht schliessen lassen?

Auf Grund des Zahlenmaterials der eingegangenen Berichte sind vom Verfasser die Übersichtstabellen 1 und 4 zusammengestellt worden, die die erste und dritte Frage beantworten, und zwar: Tabelle 1 hinsichtlich der Krongüter, Tabelle 4 hinsichtlich der Privatbesitzlichkeiten und Kirchenwidmen. Da die Berichte über die Privatgüter im lettischen Teil Livlands noch nicht aufgefunden worden sind, enthält Tabelle 4 bloss Daten über den estnischen Teil.

Die Antworten auf die zweite und vierte Frage sind vom Verfasser nur im wesentlichen zusammengefasst worden.

Aus allen den Materialien können (insbesondere für den estnischen Teil Livlands) folgende Schlüsse gezogen werden: 1) dass die Geldpacht im allgemeinen nur auf einzelnen Gütern, und zwar nur teilweise bestand; 2) dass sie auf den Krongütern (der lettische Teil Livlands mit eingerechnet) verhältnismässig mehr (14,44% des Bauernlandes) als auf den Privatbesitzlichkeiten und Kirchenwidmen (9,18% des Bauernlandes) verbreitet war; 3) dass sie in der Umgegend der Städte, sowie in der Nähe des Rigaer und Pernauer Meerbusens, z. T. auch des Peipussees absolut und prozentual häufiger anzutreffen war; 4) dass sie im Kreis Pärnu (Pernau) weit mehr (24,13%) als in den anderen estnischen Kreisen (6,44%—7,14%) vorkam; 5) dass ihre Weiterentwicklung auf der noch niedrigen Entwicklungsstufe der bäuerlichen Warenproduktion und der Geldverhältnisse, sowie im Fehlen der Lohnarbeit auf den Gütern die stärksten ökonomischen Hemmnisse antraf; 6) dass aber infolge des sich immer mehr verbreitenden bäuerlichen Flachsbaues und des auf den Gütern beginnenden Übergangs zur Lohnarbeit und zur Mehrfelderwirtschaft mit neuen Kulturpflanzen, die Geldpacht allmählich die Frone untergrub und später zu Fall brachte; 7) dass die Geldpacht in ihrer Entwicklung von der damaligen Bauernbewegung mächtig gefördert wurde; es trat dies in den Gegenden besonders klar zutage, wo die Bewegung am heftigsten war (z. B. in der Umgebung von Pühajärve).

Eingegangen
am 7. Dezember 1956